

Urszula Juskiewicz

Porównawczy słownik Katarzyny II na tle rozwoju rosyjskiego języka literackiego XVII wieku

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki
Humanistyczne 30, 157-168

1975

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Urszula JUSZKIEWICZ

**Porównawczy słownik Katarzyny II na tle rozwoju
rosyjskiego języka literackiego XVIII wieku****Сравнительный словарь Екатерины II на фоне развития русского литературного языка
XVIII века****Le vocabulaire comparé de Catherine II et sa relation au développement de la
langue littéraire russe du XVIII^e siècle****EPOKA — CHARAKTERYSTYKA**

Wiek XVIII rozpoczyna się w Rosji panowaniem Piotra I. Jest to okres największych zmian polityczno-gospodarczych i społecznych w tym kraju. Piotr I w koalicji z państwami sąsiednimi podbija kraje nadbałtyckie i okolice nad Morzem Czarnym. Armie krajów sprzymierzonych walczą wspólnie, a armia rosyjska przebywa czasowo na terytoriach obcych. Wiąże się to ściśle z przenoszeniem zapożyczeń obcojęzycznych na grunt języka rosyjskiego. Jeńcy wojenni latami przebywają na terytorium Rosji i żołnierze przebywający na terenie krajów sprzymierzonych uczą się z konieczności języka miejscowego. Nowa polityka Rosji wymaga stworzenia nowych układów dyplomatycznych. Przedstawiciele jej wyjeżdżają do różnych krajów. Przy dworze moskiewskim powstają stałe przedstawicielstwa dyplomatyczne większych państw. Dyplomaci rosyjscy z europejskim wykształceniem, władający obcymi językami — to nowa grupa socjalna w społeczeństwie. Polityka wojenna Piotra wymaga również reorganizacji armii i floty. Ponieważ najlepsze jej wzory daje Europa, Piotr rekrutuje do swoich wojsk specjalistów i oficerów z takich krajów europejskich, jak Holandia, Anglia i Niemcy. Przyjmowano także do armii rosyjskiej jeńców szwedzkich. Wysłał Piotr rosyjską szlachtę za granicę Rosji dla kształcenia jej głównie w wojskowych szkołach europejskich. Szkoleni są więc rosyjscy oficerowie i specjaliści we Włoszech, Niemczech, Holandii, Anglii i Francji. W europejskich uczelniach wyższych szkoli się również lekarzy dla potrzeb armii. Rozwój armii lądowej i floty stworzył konieczność produkcji broni, na którą zapotrzebowanie wzrastało. Łączy się z tym zagadnieniem konieczność produkcji innych potrzebnych dla armii produktów, a więc płótna, sukna, prochu, lin okrętowych itd. Wynika więc automatycznie potrzeba rozwoju przemysłu. Poszukuje się złóż rudy, buduje zakłady produkcji wojskowej, stocznie okrętowe. I znowu Rosja sprowadza specjalistów z Anglii, Saksonii, Holandii i Hamburga. W początkowym etapie rozwoju przemysłu rosyjskiego prawie wszyscy specjaliści w manufakturach i fabrykach byli obcokrajowcami. Jednocześnie szkoli się za granicą własnych specjalistów, którzy stopniowo zajmują miejsca obcokrajowców. Poza przemysłem zbrojeniowym, kopalnictwem i przemysłem stocz-

niowym następuje w tym okresie rozwój produkcji przedmiotów codziennego użytku, koniecznych dla ludności. Sprowadza się specjalistów różnych rzemiosł i specjalności. I w tych dziedzinach szkolone były w Europie całe grupy rosyjskiej młodzieży. Rozwija się handel. Powstaje nowa jego organizacja, rozwijają się bezpośrednie kontakty kupców rosyjskich z zagranicą i wzrasta ilość prywatnych statków handlowych. Głównymi partnerami w handlu z Rosją były Anglia i Holandia. W Europie powstają rosyjskie kampanie handlowe, a kupcy szkolą się w zakresie finansów i komercji.

Warunki te powodują konieczność reformy systemu rządzenia. W r. 1711 z nakazu Piotra I powstaje Senat i podległe mu kolegia na wzorach europejskich dostarczonych przez dyplomatów rosyjskich z różnych krajów Europy. Zaprasza się prawników i doświadczonych urzędników z Niemiec i Czech. Rekrutuje się stamtąd również urzędniczy sztab dla rosyjskiej administracji.

Zmiany te powodują konieczność reform w dziedzinie szkolnictwa i oświaty. Potrzeba coraz większej ilości własnych specjalistów z różnych dziedzin życia i przemysłu wymaga utworzenia odpowiednich uczelni. Powstają więc takie średnie i wyższe szkoły, jak: Szkoła Matematyczno-Nawigacyjna, Akademia Morska, Szkoła Inżynieryjna, Inżynieryjna Rota, Szkoła Artyleryjska, Szkoła Medyczna przy Szpitalu Moskiewskim, Szkoła Chirurgiczna przy Szpitalu Petersburskim, Szkoła Górnicza i inne.

Istniejące dotychczas akademie duchowne (Słowiano-Greko-Łacińska i Kijowsko-Mohylańska) otrzymały nową strukturę organizacyjną. Przenosiły one na grunt rosyjski zarówno tradycje kultury polskiej i ukraińskiej, jak również ukraińską wersję pisanego języka cerkiewnosłowiańskiego. Akademia Słowiańsko-Łacińska była poza tym źródłem kultury łacińskiej i przenosiła wpływy polsko-ukraińskie na kulturę i język rosyjski. Większość uczonych kijowskich bowiem kształciła się w Kolegiach Rzymskim, Krakowskim i Lwowskim. Akademie te kształciły nie tylko duchownych, ale też tłumaczy, nauczycieli, typografów i przygotowywały studentów do Uniwersytetu przy Akademii Nauk i do innych uczelni europejskich. Otwierano również w Rosji szereg szkół łacińskich (duchowni, kupcy, zakonnicy), w których uczono języka niemieckiego. Nauka języków obcych była wówczas ogromnie popularna i przywiązywano do niej dużą wagę. W r. 1703 zorganizowano przy poselstwie świecką szkołę ogólnokształcącą, w programie której podstawowe miejsce zajmowała nauka prawie wszystkich języków europejskich, a także greki, łaciny, a nawet języka hebrajskiego, syryjskiego i chaldejskiego. Gimnazjum to rozpadło się później na 4 różnojęzyczne szkoły, z których w końcu pozostały tylko niemiecka i francuska. W dalszym ciągu jednak naukę języków obcych praktykowało się głównie w celu wysyłania na studia zagraniczne. Znajomość języków obcych była w tych czasach konieczna do studiowania, ponieważ podręczniki wydawano jedynie w językach obcych, a wykładowcami byli na ogół obcokrajowcy. Istniała paląca konieczność pisania podręczników w języku rosyjskim. W związku z tym w r. 1724 Senat uchwałą stworzenie Rosyjskiej Akademii Nauk. Na pierwszych rosyjskich akademików powołano cudzoziemców, przedstawicieli uniwersytetów głównie niemieckich; podobnie było z pierwszymi studentami Uniwersytetu i Gimnazjum Akademickiego. Językiem prac naukowych była łacina, natomiast podręczniki i programy z lat trzydziestych XVIII w. pisane były w języku francuskim i niemieckim. Referaty na konferencjach wygłaszano po łacinie i w wymienionych językach. Wymagało to wielu tłumaczy, a tych dostarczała Akademia

Słowiano-Greko-Łacińska. Tłumaczone były książki naukowe i artykuły w pierwszym rosyjskim czasopiśmie popularno-naukowym „Primieczanija na Wiedomosti” (1728—1741).

Rosyjska literatura piękna tego okresu jest stosunkowo uboga. O zainteresowaniu kulturą zachodnią i antyczną świadczyć może — jedna z największych w Europie — biblioteka Piotra I (5000 tomów) i biblioteka Akademii Słowiano-Łacińskiej (600 tomów). Wzrasta w Rosji liczba własnych zakładów drukarskich (wcześniej rosyjskie książki drukowano u Tessinga w Amsterdamie) i obfitość wydrukowanych książek. W rozwoju kultury, malarstwa, rzeźby i muzyki dominuje linia świecka. Powstaje Petersburg — miasto sztuki parkowej i rzeźby. Szkoli się za granicą malarzy, grawerów, architektów i rzeźbiarzy. Rozwija się muzyka. Okres panowania Piotra I charakteryzował się absolutnym zwrotem we wszystkich dziedzinach życia, poczynając od nauki i przemysłu aż do sposobu bycia i zabaw włącznie. W połowie wieku XVIII (1740—1760) kontynuowana jest dalsza europeizacja Rosji. Panowanie carycy Elżbiety i Katarzyny II — to okres ochłodzenia stosunków z Francją i aktywnej walki (lata dziewięćdziesiąte) przeciw rewolucji francuskiej oraz zbliżenia z Anglią. Wojny, w których uczestniczy Rosja, toczą się teraz poza jej terytorium. Wojska rosyjskie nieustannie prawie stacjonują w Polsce (rozbiory Polski). Wzrasta liczebnie kadra oficerów rosyjskich; nowy przyływ oficerów i specjalistów głównie niemieckich datuje się na lata sześćdziesiąte. Szlachta rosyjska w dalszym ciągu jest w bliskim kontakcie z Zachodem Europy. Następuje dalszy rozwój przemysłu. W rzemiośle, a także w handlu, znaczną rolę odgrywają nadal obcokrajowcy. W okresie panowania Katarzyny II przeprowadzono szereg posunięć administracyjnych, regulujących wzajemne stosunki z przebywającymi w Rosji obcokrajowcami. Wszystkie stanowiska administracyjne w krajach przyłączonych do Rosji obsadzone zostały przez Rosjan.

Rozszerzeniu ulegają kontakty z krajami zachodnioeuropejskimi w dziedzinie kultury, oświaty i sztuki. Rozwijają się uczelnie założone przez Piotra I i powstają nowe z rozszerzonym programem ogólnokształcącym. Wykładowcami są w dalszym ciągu głównie obcokrajowcy, a nowych wykładowców zaprasza się na uniwersytety i do gimnazjów z Europy zachodniej. Szkoły dla dziewcząt znajdują się w rękach Francuzów. Językami wykładowymi w wielu szkołach są: niemiecki, francuski oraz łacina. Wyższe stanowiska w Akademii Nauk zajmują obcokrajowcy, wobec czego — mimo zarządzenia o prowadzeniu wykładów na uniwersytecie w języku rosyjskim — odbywają się one po łacinie. Prywatnie sprowadza się również guwernerów z zachodu. Wzrasta liczba prywatnych pensji prowadzonych przez obcokrajowców. W dalszym ciągu wysyła się na studia za granicę — do lat dziewięćdziesiątych, kiedy Paweł I zabrania wyjazdów i wzywa wszystkich Rosjan do powrotu z zagranicy. Dużą wagę przywiązuje się nadal do nauki języka. Nauka rosyjska rozwija się w ścisłym kontakcie z przodującą myślą zachodnioeuropejską. W rozwoju oświaty ogólnej ważną rolę odgrywa książka, której najintensywniejsze rozpowszechnienie przypada na 70—90 lata (rozwój typografii i handlu książką), kiedy wychodzą liczne tłumaczenia i prace oryginalne. W drugiej połowie XVIII wieku jest już w Rosji cała plejada pisarzy (Łomonosow, Sumarokow, Cheraskow, Dierżawin, Kniaźnin, Karamzin, Radiszczew). W literaturze stwierdza się wpływy angielskie i niemieckie. W okresie tym notowany jest także ożywiony rozwój dziennikarstwa różnego typu: publicystycz-

nego, naukowo-popularnego, literackiego, krytycznego, politycznego, podróżniczego itd. Łączy się to ściśle z rozwojem działalności kulturalnej. W życiu prywatnym inteligencji rosyjskiej króluje etykieta i moda francuska, a w latach siedemdziesiątych — angielska. Rozwija się teatr i muzyka. W r. 1756 otwarto pierwszy rosyjski teatr zawodowy, a następnie przydworskie teatry, orkiestry i kapele z dyrygentami obcokrajowcami.

Zjawiskiem ściśle wiążącym się z epoką i obrazującym zachodzące w niej zmiany jest język. W ciągu XVIII wieku następują ogromne, największe w dziejach Rosji zmiany w rozwoju języka literackiego. Od lat 1730—1740 współistnieją dwa typy języka: 1) cerkiewnosłowiańsko-ruski literacki, 2) urzędowy, który z czasem zaczyna pełnić rolę języka literackiego.

W okresie panowania Katarzyny II (1762—1796) potęga oświeconego imperium rosyjskiego wzrasta. Jest to okres najlepszej prosperity szlachty w Rosji i największego wyzysku chłopów. Konflikty społeczne znajdują swe odbicie w masowych buntach chłopskich na terenie całego kraju, z których największy — bunt Pugaczowa — nazwano wojną chłopską. Sytuacja ta powoduje powstawanie nowej postępowej warstwy — inteligencji, która zajmuje opozycyjny stosunek wobec cara. Idee oświecenia głoszone przez cesarzową nie zajądają bowiem odbicia w jej polityce wewnętrznej. Jest to okres gwałtownego rozwoju literatury i różnorodności form literackich, rozwija się liryka, kształtuje się proza.

ROZWÓJ JĘZYKA LITERACKIEGO W XVIII WIEKU

Jak ogólnie wiadomo, początki piśmiennictwa staroruskiego datuje się na przełom X—XI w., drukarstwa zaś — na wiek XVI. Wcześniej, bo już w końcu wieku XV, istniała drukarnia ruska S. Fiola w Krakowie. Niemniej jednak aż do końca wieku XVII piśmiennictwo rosyjskie istniało głównie w formie rękopisów, pozycji zaś drukowanych było niewiele.¹ Już w wieku XI zwraca uwagę tendencja do zgodności pisowni z wymową, co pozwala stwierdzić różnice fonetyczne i morfologiczne niektórych narzeczy wschodniosłowiańskich, które z biegiem czasu wykształciły się w oddzielne języki o ściśle określonych od strony fonetycznej i morfologicznej cechach wyróżniających je. Mimo to aż do wieku XV trudno się doszukać na terenie Rusi istnienia innych języków literackich poza cerkiewnosłowiańskim w redakcji ruskiej.

J. W. Borkowski i P. S. Kuźniecowa w swojej gramatyce historycznej², przyjmując za podstawę język zabytków najbardziej zbliżony do języka potocznego, dzielą historię rozwoju języka rosyjskiego na dwa zasadnicze okresy: 1) od początków piśmiennictwa do XIV wieku włącznie — okres języka staroruskiego; 2) okres współczesnych języków wschodniosłowiańskich (rosyjskiego, białoruskiego i ukraińskiego) od XV w. do czasów dzisiejszych.

Stosowana jest również periodyzacja kombinowana, w wyniku której umownie wydzielić można 3 okresy: 1) język praruski jako źródło wszystkich języków wschodniosłowiańskich — do XIV wieku włącznie; 2) język staroruski od XV do XVIII wieku włącznie, z rozwijającymi się równoległe językami białoruskim i ukraińskim; 3) nowy, czyli współczesny język rosyjski od wieku XVIII po nasze czasy.

¹ N. N. Durnowo: *Wwiedienije w istoriju russkogo jazyka*, Moskwa 1969, s. 31.

² W. J. Borkowski, P. S. Kuźniecowa: *Istoriczeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskwa 1963.

Nieco inny pogląd na te zagadnienia ma W. Kuraszkiewicz, który okres praruskiej zgodności językowej zamyka z końcem w. XII.³ N. N. Durnowo doszukuje się już w w. XI początków fonetycznego i morfologicznego rozdziału „narzeczy” współczesnych zabytkom piśmiennictwa tego okresu, a wynikających z tendencji do nie zamierzonego zapisu fonetycznego.⁴

Faktem jest, że proces historyczny kształtowania się trzech języków wschodniosłowiańskich od początków istnienia Rusi przebiega z różną intensywnością również w ciągu wieku XVIII, kiedy Katarzyna II przygotowuje słownik języków świata i umieszcza w nim język ukraiński, posiadający wykształcone własne cechy fonetyczne, pomija natomiast o wiele słabiej ukształtowany wówczas język białoruski. Umieszczając w słowniku tzw. „dialekt suzdalski”, Katarzyna sugerowała się prawdopodobnie istnieniem pojęcia Rusi suzdalskiej i jej języka pisanego, sądząc, że język ten miał szczególnie cechy i inny zasób słownikowy aniżeli język Rusi moskiewskiej.⁵

Zjawiskiem ściśle wiążącym się z epoką i obrazującym zachodzące w niej zmiany jest język. Dla w. XVIII charakterystyczne są największe zmiany rosyjskiego języka literackiego w dziejach Rosji. Ogólnie wyróżniane są trzy okresy w rozwoju rosyjskiego języka literackiego w w. XVIII: 1) okres panowania Piotra I aż do lat czterdziestych; 2) okres panowania Anny Joannowny i Elżbiety Piotrowny (1740—1770); 3) okres panowania Katarzyny II (od lat siedemdziesiątych do końca wieku).

O pierwszym okresie tak pisze A. Gorszkow: „Język literacki epoki Piotra I różni się przede wszystkim nieuporządkowaniem i brakiem jakichkolwiek określonych norm stylistycznych.”⁶ Wprowadzenie przez Piotra I w 1708 r. reformy strony graficznej cyrylicy i stworzenie tzw. grażdanki, miało doniosłe znaczenie dla rozwoju piśmiennictwa rosyjskiego i były spowodowane koniecznością wynikającą z nowych układów społeczno-politycznych. Reforma ta rozdzieliła literaturę kościelną od świeckiej i w dużym stopniu zahamowała wpływy cerkiewnosłowiańskie na język rosyjski, a więc nie polegała tylko na zmianach graficznych. Piotr I, który wiązał z ową reformą duże nadzieje, osobiście usunął z dawnego alfabetu zbędne jego zdaniem litery, a mianowicie omegę (ω), psi (ψ), ksi (ξ), jus duży (), jus mały (), iżyce (v), uk (γ), i fitę (Θ). Dwie z nich (fitę i iżyce) po śmierci Piotra I wprowadzono powtórnie do alfabetu i usunięto z niego dopiero w czasie reformy 1918 r.

Usunięte zostały również „tytła” — znaki skracania wyrazów; zlikwidowano obowiązek oznaczania akcentów. Nowy alfabet (grażdanka) używany był od r. 1708, a w 1710 ostatecznie zatwierdzony został przez Piotra I, urzędowym dekretem o obowiązku stosowania go we wszystkich pismach urzędowych i tłumaczeniach ksiąg świeckich. Znamiennym zjawiskiem dla okresu panowania Piotra I, jest przenikanie do języka rosyjskiego ogromnej liczby zapożyczeń. Jeśli w wieku XVII przenikały one pośrednio poprzez język polski i ukraiński, dzięki szerokim kontaktom z Rzeczpospolitą szlachecką, to teraz w związku z polityką Piotra I wchodzi do języka rosyjskiego już bezpośrednio z języków: francuskiego, angielskiego, niemieckiego, holenderskiego i szwedzkiego. Ograniczane są natomiast i usuwane cerkiewizny, greczyz-

³ W. Kuraszkiewicz: *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1954.

⁴ N. N. Durnowo: *Wwiedienije w istoriju russkogo jazyka*, Moskwa 1969, s. 32.

⁵ W. J. Borkowski, P. S. Kuzniecowa: *Istoriczeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskwa 1963, s. 29.

⁶ A. I. Gorszkow: *Istortija russkogo literaturnogo jazyka*, Moskwa 1965, s. 96—97.

my, wyrazy łacińskie oraz hebraizmy. Trwa rozpoczęty jeszcze w wieku XVII proces przenikania do języka literackiego słownictwa gwarowego, co znajduje odbicie w *Leksykonie* F. Polikarpowa szczególnie w parach synonimicznych, z których jedno znaczenie jest zwykle cerkiewnosłowiańskie, drugie zaś zaczerpnięte z tzw. „prostorieczija”, np. драка — бой.⁷ W tym okresie pojawiają się drukiem głównie tłumaczenia z języków zachodnioeuropejskich, słowniki rosyjsko-obcojęzyczne, których poprawianiem zajmuje się sam Piotr I (*Leksikon wokabulam nowym po alfawitu*).

Brakuje jeszcze ciągle gramatyki języka rosyjskiego. Dwie gramatyki, które wychodzą w tym czasie — gramatyka F. Polikarpowa (1721) i F. Maksimowa (1721, 1723) — mają, niestety, charakter cerkiewnosłowiański. Język literacki w okresie Piotra I wzbogaca się nie tylko poprzez zapożyczenia z języków zachodnioeuropejskich i przenikanie elementów z mowy potocznej. Powstaje szereg nowych wyrazów przez afiksację. Dużą ich liczbę stanowią rzeczowniki powstałe przy pomocy nowych sufiksów: -ение-, -ание-, -ние-, -ие-, -ство-, -ость-, a także -тель-, -ник-, -ец-. Powstaje znaczna grupa rzeczowników z produktywnym prefiksem без- oraz grupa przymiotników z tym prefiksem, a także z sufiksem -оват-. Przy tworzeniu czasowników używa się sufiksów: -овать polskiego pochodzenia, -ировать niemieckiego pochodzenia, -ива-, -ыва-, -ова-, -ва-, charakterystycznych dla języka ludowo-potocznego.

Lata czterdzieste i pięćdziesiąte — to okres panowania Anny Joannowny i Elżbiety Piotrowny. Cechuje go dalszy napływ zapożyczeń leksykalnych. W okresie panowania Anny dominują zapożyczenia niemieckie, za czasów zaś Elżbiety mocno nasilają się wpływy języka francuskiego. Wywołuje to specyficzną reakcję. Występują działacze literatury rosyjskiej, twórcy i teoretycy języka, pracujący nad stworzeniem świeckiego języka rosyjskiego. Następuje zwrot do języka ludu, jako głównej podstawy nowego języka rosyjskiego. Istnieje tendencja do zastępowania wyrazów obcych rosyjskimi lub neologizmami, które w ogromnej liczbie przypadków są kalkami językowymi z języków zachodnioeuropejskich. Głównym teoretykiem języka jest wtedy W. N. Tatiszczew, usilnie dążący do ograniczenia wpływów obcojęzycznych na język rosyjski. Są to lata tzw. „purytanizmu” językowego w Rosji. Zjawisko to wynika z rodzącego się nacjonalizmu rosyjskiego i z dążności do stworzenia własnego języka literackiego, który mógłby wyrazić najsztubtelniejsze uczucia ludzkie. Powstaje i rozwija się w związku z tym teoria i praktyka stylistyki.

W trzecim okresie żyje i tworzy Łomonosow, członek Akademii Nauk w Petersburgu. On to właśnie wiele uwagi poświęcił zagadnieniom związanym z normalizacją języka rosyjskiego. Duże znaczenie miało w tym wypadku jego dzieło o „[...] normalizacji języka literackiego, w którym panował w pierwszej połowie XVIII wieku chaos wynikający z pomieszania wyrazów, form i konstrukcji składniowych żywego języka rosyjskiego z niezróżnicowaną stylistycznie archaiczną cerkiewnosłowiańszczyzną i wielką liczbą barbaryzmów”.⁸ Zasługą Łomonosowa było przeniesienie na grunt rosyjski „teorii trzech stylów” znanej jeszcze w starożytności, a przenikającej do Rosji już na początku wieku XVII. Zastosowanie owej teorii pozwoliło usystematyzować rosyjski język literacki i określić zakres użycia w nim elementów cerkiewnosłowiańskich. Problem ten rozważał Łomonosow w dziele *O polzie knig cerkownych w rossijskom jazykie* (1758), gdzie dowodził, że język cerkiewno-

⁷ Ibid., s. 91.

⁸ *Literatura rosyjska*, t. I, Warszawa 1970, s. 206.

słowiański nie może być podstawą literackiego języka rosyjskiego. Według Łomonosowskiej teorii trzech stylów w języku rosyjskim istnieją trzy kategorie słownictwa: 1) wyrazy wspólne językowi cerkiewnosłowiańskiemu i rosyjskiemu; 2) wyrazy cerkiewnosłowiańskie; 3) wyrazy żywego, potocznego języka rosyjskiego.

Odpowiednie połączenie tych grup językowych daje określony styl, którym pisać można określone utwory: a) styl wysoki wywodzi się z elementów cerkiewnosłowiańskich wspólnych językom: cerkiewnosłowiańskiemu i rosyjskiemu; b) styl średni — to wyrazy wspólne językowi rosyjskiemu i cerkiewnosłowiańskiemu oraz wyrazy rosyjskie; c) styl niski — to tylko potoczne elementy rosyjskiego języka ludowego. Te grupy językowe dzieli Łomonosow bardziej szczegółowo na 5 podgrup.

Teoria trzech stylów ma duże znaczenie dla dalszego rozwoju literackiego języka rosyjskiego, głównie ze względu na fakt wzięcia za jego podstawę języka rosyjskiego traktowanego jako całość. Ogranicza ona również stosowanie cerkiewnosłowianizmów w języku rosyjskim, otwiera do niego dostęp „elementem potocznym” i wreszcie daje określony system stylów, który usuwa chaos, istniejący w tej dziedzinie w pierwszej połowie wieku XVIII. W oparciu o teorię trzech stylów Łomonosowa stworzony został *Stowar' Akademii Rossijskoj (1789—1794 r.)*.

W 1755 r. wydaje Łomonosow dzieło pt. *Rossijskaja grammatika*. Jest to pierwsza oparta na naukowych podstawach gramatyka języka rosyjskiego. Łomonosow uczył się i wzorował na gramatyce Melecjusza Smotryckiego, która była w istocie gramatyką języka cerkiewnosłowiańsko-ruskiego. Praca Łomonosowa jest klasyczną pracą naukową, określającą na materiale rosyjskim fonetyczne i morfologiczne normy wszystkich trzech stylów. Przez długi czas była ona podstawą wszystkich naukowych opracowań języka rosyjskiego. Mimo swoich zalet teoria trzech stylów stała się zbyt ciasna ze względu na postępującą demokratyzację języka i z czasem przestano ją stosować, co znajduje wyraz w utworach drukowanych pod koniec wieku XVIII. Na przykład w słowniku Katarzyny spotykamy takie wyrazy, jak *тамички* czy *теперича*, które nie mają nic wspólnego z „wysokim”, a nawet „średnim” stylem.

POCZĄTKI LEKSYKOLOGRAFII WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIEJ

Początków leksykografii wschodniosłowiańskiej badacze dopatrują się już w końcu w. XI, ale pozycji słownikowych do końca w. XVIII nie ma zbyt wiele. Najważniejsze z nich przytoczę tu, gdyż mają one niewątpliwy, bezpośredni lub pośredni związek ze *Słownikiem Katarzyny* wydanym w roku 1787.

Ważniejsze słowniki wschodniosłowiańskie od XI do XVIII w.: 1) *Izbornik Swiatostawa (1073)*, 2) *Kormcza kniga (Słownik pri Nowogrodskoj kormczej) (1282)*, 3) *Riecz żydowskago jazyka prielożena na ruskuju, nierazumno na razum (1282)*, 4) *Tłkowanije nieudob poznawajemom w pisanych rieczach (pri knigie „Joann Lestwicznik” — Nowgorodskij spisok) (1431)*, 5) *Leksis s tolkowanijem słowieńskich słow prosto (XVI w.)*, 6) *Sbornik starca Wasjana Koszki (XVI w.)*, 7) *Ławrentija Zizanija Leksis sirecz reczenija, wkratce sobrany i iz sławieńskiego jazyka na prosty russkij dialekt istolkowany (1596)*, 8) *Pamwo Berynda — Leksik on sławienorosskij i imien tolkowanije (1627)*, 9) *Jepifanij Sławineckij Kniga leksikon grieko-sławieno-latinskij (XVII w. kopie 1642,*

1650, 1685), 10) P. Żyteckij — *Sinonima sławienorosskaja* (1627), 11) *Leksikon wokabułam nowym po alfawitu* — pierwszy słownik wyrazów obcych (XVIII w.), 12) F. Polikarpow *Leksikon Triejazycznyj sirecz reczenij sławieńskich, jellinogreczeskich i latinskich, sokrowiszczje iz razlicznych drownich i nowych knig, sobrannoje i po sławieskomu alfawitu w czin raspołozennoje* (1704), 13) Wejsmanow *słowar' Niemiecko-latinskij i russkij leksikon kupno s pierwymi naczałami russkogo jazyka k obszczej polzie pri impieratorskoj Akademii nauk pieczatiju izdan* (SPb. 1731), 14) *Kniga leksikon ili sobranije reczej po alfawitu, s. rossijskogo na gollandskij jazyk* (1717), 15) *Cerkownyj słowar'...* Soczienniym P. Aleksiejewym (1773—1776), 16) *Słowar' Akademii Rossijskoj* (1783—1794), 17) *Srawnitielnyje słowari wsiech jazykow i nareczij mira* (1787—1789).

Wielojęzyczny słownik Katarzyny Wielkiej wydany został w Sanktpeterburgu w r. 1787. Caryca o niezwykle bogatej osobowości i szerokich zainteresowaniach postanowiła w r. 1784 rozpocząć pracę nad słownikiem wszystkich języków świata, by przekonać się osobiście o słuszności teorii głoszącej, że wszystkie języki wywodzą się od jednego podstawowego. Sama zatem Katarzyna wybrała 285 wyrazów, które uznała za podstawowy zasób słownictwa języka rosyjskiego i osobiście ustaliła 200 języków i narzeczy świata. Rozpoczęła też systematyczną, żmudną pracę nad ułożeniem słownika. Pracy tej poświęciła dziewięć miesięcy. Oto jak pisze o tym S. Bulicz:

„Będąc jeszcze wielką księżną Katarzyna nosiła się z ideą podobnego słownika, ale dopiero w 1784 roku, pod wpływem jednego traktatu Cur de Jebelena [...] dowodzącego, że wszystkie języki mogą być wyprowadzone od jednego podstawowego [...] przystąpiła do jej urzeczywistnienia i sama w ciągu dziewięciu miesięcy pracowała nad swoim przedsięwzięciem.”

Caryca — jak sama pisała do doktora Cymermana 9 maja 1785 r. — zebrała rejestr od dwóch do trzech setek podstawowych wyrazów rosyjskich, które rozkazała przetłumaczyć na tyle języków i dialektów, ile mogła ich znaleźć, jest ich już więcej niż dwieście. Codziennie pisała jeden ze swoich wyrazów we wszystkich zebranych przez nią językach. To upewniło ją w tym, że język Celtów jest bliski językowi ostiackiemu.⁹

Ze względu na bardzo szeroki zakres materiału, jaki podjęła się opracować, caryca Katarzyna wciąga do współpracy wielu różnych ludzi, urzędników, duchownych, naukowców, a nawet kupców. „Nie zadawałając się pracą własną, caryca zwracała się o współpracę nad swoim planem i do osób drugih [...]. Podobny rejestr 286 wyrazów był na jej rozkaz wysłany w końcu 1784 r. przez hrabiego Bezborodkę do naszego konstantynopolitańskiego posła [...]”¹⁰, który zbierał do hasła tytułowego odpowiedniki z języków Małej Azji.

Rzeczywisty jednak i ogromny wkład do pracy nad słownikiem wniósł dopiero Bacmeister:

„Szczególnym umiłowaniem pracy i energią w tym kierunku odznaczał się Hartwig Chistian Bacmeister, inspektor gimnazjum akademickiego, który zebrał ogromny materiał do słownika porównawczego wszystkich języków kuli ziemskiej, z którego niejednokrotnie korzystali różni uczeni, w tej liczbie i Pallas, redaktor sławnego słownika Katarzyny.”¹¹ Jeszcze „[...] w 1773 r. nie, rosyjsku, francusku i niemiecku, [...], prosząc o dostarczenia mu wzorów

⁹ S. Bulicz: *Oczerk istorii jazykoznantja w Rosstii*, SPb, 1904, s. 224.

¹⁰ *Loc. cit.*

¹¹ *Ibid.*, s. 222.

Bacmeister zwrócił się do uczonych wszystkich krajów z wezwaniem po łacińskich możliwych języków. Dla naszych akademików Lepiechina, Pallasa, Guldensztedta i innych, którzy wybrali się w podróż po Rosji, ułożył on szczegółowy program i wytyczne do zebrania materiałów językowych. Dzięki temu otrzymał on masę tekstów [...] ¹². „Materiały Bacmeistera legły u podstaw słynnego słownika porównawczego wszystkich języków kuli ziemskiej, ułożonego i wydanego przez Katarzynę II.” ¹³

W r. 1815 w Petersburgu wyszła drukiem praca F. Adelunga dotycząca słownika Katarzyny, referująca po raz pierwszy genezę i technikę redakcyjną słownika porównawczego Katarzyny. Wśród najbardziej zasłużonych dostarczczyeli materiałów jest tu wymieniony H. L. Bacmeister, który zebrał dane od kilkudziesięciu informatorów. Na stronie 26—30 wyliczone są 72 języki w tym 5 języków słowiańskich: czeski, kaszubski, krański (słoweński) polski i sławoński (chorwacki). Przy każdym z tych języków wymienieni są informatorzy (np. dla polskiego dwóch: Majewski i Hartwig). Brak tu języków wschodniosłowiańskich, co jest naturalne na terytorium imperium rosyjskiego, gdzie zebranie odpowiednich danych nie nastęrczało trudności. Oprócz materiałów dostarczonych przez H. L. Bacmeistera głównymi źródłami były zamówione przez carycę badania przeprowadzone przez rosyjskich ambasadorów i posłów w poszczególnych krajach, gdzie przebywali. Jako ciekawostkę można przytoczyć fakt, że w zbieraniu danych z Ameryki Północnej wielką pomoc okazał sam Jerzy Washington.¹⁴

„Na koniec zajęcie to znudziło się Katarzynie i cały zebrany materiał przekazany został Pallasowi w celu wydania go do użytku tych, którzy będą mieli życzenie skorzystać z rady innych. Oprócz Pallasa pomocnikiem Katarzyny w tej pracy był także berliński uczone i sprzedawca książek Fryderyk Nikolas, który ułożył dla niej (1785 r.) przegląd ogólny wszystkich języków świata.” ¹⁵ I w ten sposób pracę nad słownikiem przejmuje w r. 1785 Pallas. „Otrzymawszy materiały zebrane przez Katarzynę razem z przeglądem Nikolasa, Pallas w 1785 r. ogłosił w specjalnym „Avis au public” drukowanym u Adelunga, str. 48—51 i w „Russkom Archiwie” 1781 r. str. 432—434 szybkie ukazanie się słownika i rozesłał w Rosji i za granicą nowy program do zbierania materiałów. Niebawem w 1787 r. pojawiła się możliwość wydania pierwszej części słownika (w języka rosyjskim i łacińskim), zawierającego 285 wyrazów (wydrukowanych literami rosyjskimi) z 51 europejskich i 149 azjatyckich języków i dialektów i zatytułowanego *Sprawnitielnyje slowari wsiech jazykow i narieczij s brannnyje diesniceju Wsiewysoczajszej osoby. Otdielenije pierwoje sodierzaszczetje w siebie Jeurapiejskije i Aziatskije jazyki*. Wydanie drugiej części zawierającej wyrazy języków afrykańskich i amerykańskich zostało odłożone na pewien czas.¹⁶

Po tytułowym hasle rosyjskim następuje w słowniku kolejno 12 języków słowiańskich — są to wyrazy, odpowiedniki hasła tytułowego. Rubryka pierwsza to wyrazy „po słowiański”, rubryki 11 i 12 — to dialekty — „małorosyjski” i „suzdalski”. Pierwszym hasłem był wyraz Бор, za którym następuje небо

¹² Ibid., s. 222—223.

¹³ Ibid., s. 223.

¹⁴ Ibid., s. 225.

¹⁵ *Catherinens der Grossen Verdienste um die Vergleichende Sprachenkunde*, von Friedrich Adelung, St. Petersburg 1815, s. 53.

¹⁶ Bull c z: op. cit., s. 226—227.

dalej nazwy pokrewieństwa отец, мать itd., nazwy części ciała, pięciu zmysłów, nazwy dźwięków, nazwy stanów, zjawisk przyrody, pór roku, terminów topograficznych, nazwy roślin, zwierząt, robaków, najważniejszych przedmiotów codziennego użytku, nazwy kolorów, głównych właściwości przedmiotów, podstawowych czynności człowieka, nazewnictwo wojskowe, główne przysłówki i 12 liczebników.

Słownik ten zwrócił uwagę takich uczonych, jak Józef Dobrovský, Wuk Karadžić oraz Franz Karl Alter, którzy wprowadzali poprawki oraz uzupełniali, a następnie je opracowywali. Józef Dobrovský przeanalizował i opracował materiał dotyczący języków: czeskiego, połabskiego i łużyckiego, Wuk Karadžić — część serbsko-chorwacką oraz wprowadził materiał bułgarski, Franz Karl Alter — połabską oraz języki kaukaskie, a Paolino di S. Bartholomeo — sanskryt.

Słownik Katarzyny wydany został dwukrotnie w dwu różnych wersjach. Pierwsza wersja, na podstawie której przeprowadzam analizy części zawierających wyrazy z języka rosyjskiego, cerkiewnoruskiego, ukraińskiego („małoruskiego”) i „suzdalskiego”) jest wersją rzeczową. Hasła podano tu nie alfabetycznie, lecz w zestawieniu tematycznym. O drugiej wersji tak pisze Fr. Sławski w artykule „Dodatok k Sankpeterburgskim Sravniteljnim Rječnicima [...]” Vuka Karadžića i jego znaczenie dla slawistyki:

„W latach 1787—1789 ukazał się z inicjatywy carowej Katarzyny w postaci dwutomowego porównawczego słownika, zawierającego odpowiedniki 285 wyrazów w 200 językach europejskich i azjatyckich. W latach 1790—1791 ukazało się drugie wydanie tego słownika, ułożone alfabetycznie pod redakcją Serba Teodora Jankovicia, który istotnie zrewidował materiał iliryski i serbski. Obie redakcje słownika uwzględniają 13 języków czy dialektów słowiańskich: rosyjski (wyraz hasłowy), słowiański (cerkiewnosłowiański), słowianowęgierski (słoweński, dialekt prekmurski), iliryski (zachodnie dialekty serbochorwackie), czeski, serbski, wendyjski, sorabski (języki łużyckie), połabski, kaszubski, polski, małoruski (ukraiński), suzdalski (dialekt rosyjski). Zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy zupełnie pominięto języki czy dialekty słowiańskie ze wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego. Nie zna ich zresztą wówczas nawet twórca naukowej slawistyki J. Dobrovský.”¹⁷

Słownik wyszedł w stosunkowo niewielkim nakładzie, tylko 40 egzemplarzy i dotychczas nie jest znany szerokim kręgom filologów-rusycystów. Jak zaznaczyłam wyżej, kilka języków zostało już wcześniej omówionych przez językoznawców, ale języki wschodniosłowiańskie nie doczekały się opracowania. Dlatego zajmuję się językami: rosyjskim, cerkiewnoruskim, małoruskim (ukraińskim) i tzw. dialektem suzdalskim (mylnie traktowanym jako dialekt języka rosyjskiego, w rzeczywistości jest to język tajny tzw. „ofeński” — język-żargon kupców i złodziei).

Temat podjęłam w związku ze stwierdzeniem P. Zwolińskiego¹⁸, przy okazji omawiania przez niego słownika w pierwszym wydaniu *Eneidy* Kotlarewskiego z 1798 r., że jest on drugim z kolei słownikiem języka ukraińskiego. Pierwszym była część ukraińska w słowniku Katarzyny, czego nie dostrzegł historyk leksykografii ukraińskiej (A. A. Moskalenko: *Narys istorji ukraińskoj leksykografiji*, Kijów 1961), a także i inni. Z badaczy ukraińskich jeden tylko Z. Kuzela wiedział o istnieniu tej części słownika Katarzyny, ale nie znał go chyba z autopsji. Opieram się na jego własnej wypowiedzi:

„Besperečno malo chto znaje, szczo ukraiński słowa, zibrani na nakaz caryci Kateryny II, — ich razom 65, ta ne wsi wony ukraiński pojavylisia w *Sravnitelnomu słowari*

¹⁷ F. Sławski: „Dodatok k Sankpeterburgskim Sravniteljnim Rječnicima...” Vuka Karadžića i jego znaczenie dla slawistyki, Beograd 1966, s. 199.

¹⁸ P. Zwoliński: *Zyciorys językowy Iwana Kotlarewskiego*, S. O. XIV, 2, 1970.

wstęch jazykow i narieczij, szczo wyjszow u czotyrioch tomach w rr. 1787—1789 w nowij pereribci w 1790—1791 rr. pid redakcijeju Pallasa.”¹⁹

Nie znaczy to jednak, że nikt nie wiedział o istnieniu tego, jak go nazywano w uwagach o słowniku, „dialektu”. Nie zwrócono natomiast uwagi na fakt, że jest to już język ukształtowany, o własnych cechach fonetycznych i określonych formach.

Omawiany przeze mnie słownik składa się z dwu tomów (miały one być jego częścią pierwszą — języki europejskie i azjatyckie, część druga, która nie została napisana, obejmować miała języki afrykańskie i amerykańskie). Tom pierwszy części I słownika wydany został w roku 1787, tom drugi zaś dopiero w roku 1789. Pracę nad słownikiem rozpoczęto w r. 1784, wstęp zaś napisany został 29 XII 1786 r. Sama Katarzyna zebrała połowę wyrazów. *Przedmowa* w języku rosyjskim i łacińskim (Priedisłowije ot izdatiela) umieszczona jest na stronach nienumerowanych, podobnie jak karta tytułowa powtórzona przed łacińskim wstępem. Na nienumerowanych kartkach w tomie drugim umieszczony został indeks tematyczny z podaną numeracją wyrazów i stron, na których się one znajdują. „*Raspis słowam w dwóch czastjach pierwowo otdielenija, nachodiaszczimsa*”. Tom pierwszy liczy stron numerowanych 208, tom drugi — 467. W słowniku podano 273 wyrazy, a pozycje 274—285 — to liczebniki, („*Czista Jewropiejskich i Aziatskich narodow*”). W tekście notujemy dwa pewne błędy drukarskie w wyrazach *глазь* (w tekście omyłkowo *глась*) i *война* (w tekście omyłkowo na s. 184 *воина* ale już na s. 185 *война*). Pełny tytuł słownika brzmi: *Srawnitielnyje słowari wsiech jazykow i narieczij mira. Otdielenije pierwoje sodierzaszceje w siebie jewropiejskije i aziatskije jazyki. Liguarum totius orbis vocabularia comparativa*.

Jak już wspomniałam wcześniej, w słowniku Katarzyny podano cztery „języki” wschodniosłowiańskie w układzie: 1) rosyjski — hasłowy; 2) cerkiewnoruski — po słowiański (1), 3) ukraiński — małorosijski (12), 4) suzdalski — suzdalski (13).

РЕЗЮМЕ

Развитие русского литературного языка в XVIII веке было обусловлено общественно-политическими и экономическими изменениями, происшедшими в это время в России. Эти изменения требовали отрыва языка от его церковнославянской базы, придания ему светского характера. Развитие лексикографии тоже было связано с этими проблемами. XVIII век был богат изданиями подобного типа. Следует обратить внимание на словарь Академии Российской (1783—1794), а также на малоизвестные, но очень интересные *Сравнительные словари всех языков и наречий [1787—1789]* Екатерины II. Словарь охватывает основную лексику 200 европейских и азиатских языков и является интересным материалом для лингвистических исследований. Доказательством этого может служить факт, что обработкой некоторых языков из Словаря Екатерины II (как принято его называть) занимались такие ученые как Юзеф Добровский, Вук Караджич, Франц Карл Альтери, Паоло ди С. Бартоломео.

Следует обратить особое внимание славистов на факт появления в словаре украинской лексики.

¹⁹ *Zbirnyk na poszanu Zenona Kuzell, Paris—New York—München—Toronto—Sydney 1962, s. 222.*

R É S U M É

Le développement de la langue littéraire russe en XVIII^e siècle a son fond dans les conditions politico-sociales et économiques de la Russie de cette époque-là. Les changements violents à cet égard entraînent la nécessité de la réforme de la langue, de lui donner du caractère laïque, et en même temps de la séparer possiblement de sa base du slavon. Avec ces problèmes est lié le développement de la lexicographie. Le XVIII^e siècle abonde en événements du genre. Parmi les plus dignes d'attention je nomme le vocabulaire bien connu de l'Académie de Russie (1783—1794), et moins connu, bien que énormément intéressant *Vocabulaire comparé de toutes les langues et les dialectes du monde* — de Catherine la Grande (1787—1789). Le vocabulaire embrasse la lexicographie de 200 langues européennes et asiatiques, et constitue une très intéressante source des recherches linguistiques de toutes sortes. Le fait que plusieurs langues du Vocabulaire de Catherine (comme on l'appelle) ont été étudiées par les savants tels comme Józef Dobrowolski, Wuk Karadžić, Franz Karl Alter et Paolino Di S. Bartholomeo en est la preuve. La parution de la langue ukrainienne pour la première fois mérite la spéciale attention des slavisants.